
Sedad Dizdarević

ABDULVEHHAB ŽEPČEVI ILHAMIJA

Rezime

Bošnjačka književnost osmanskog perioda, kako ona koja je nastala na orijentalnim jezicima poznata kao divanska tako i ona koja je nastala na bosanskom jeziku pisana arapskim pismom i koja je poznata kao alhamijado književnost, predstavlja neprocenjivo blago koje još nije dostatno evaluirano i predloženo akademskoj javnosti a kamoli široj javnosti Bosne i Hercegovine.

Ilhamija je jedan od najistaknutijih bošnjačkih pjesnika i mislilaca tog perioda te stoga njegov život i djelo zavređuju da budu podrobno i studiozno ispitani. Mada spada u najviše obrađivane i najbolje predstavljane bošnjačke pjesnike i mislioce osmanskog perioda, još se ni blizu ne može reći da je ovaj velikan kulturnog, literarnog i intelektualnog miljea Bošnjaka predstavljen na adekvatan način. Do sada je o njemu pisano uglavnom kao o buntovniku, slobodnjaku i zaštitniku obespravljenih i potlačenih narodnih masa, no još niko nije značajnije osvijetlio njegov prosvjetiteljski i mistični opus, jer, prije svega, Ilhamija je bio arif, mistik, sufija koji se duhovnom silsilom veže za jednog od najvećih bosanskih arifa šejha Sirriju, a, s obzirom na to da je veoma dobro osjećao patnje svojih saplemenika i da je, kao rijetko koji učenjak tog vremena, shvatio važnost nauke i učenja, za njega se može reći da spada u red prvih prosvjetitelja Bosne i Hercegovine.

Ovdje smo pokušali iscrpnom analizom i studijom originalnih Ilhamijinih

djela baciti nešto više svjetlosti na ostale dimenzije njegove ličnosti i to na način da smo o tome govorili njegovim jezikom, odnosno citiranjem stihova.

Ključne riječi: divanska književnost, alhamijado književnost, tesavvuf, Abdulvehhab Ilhamija, prosvjetiteljstvo

Predgovor

SEJJID ABDULVEHHAB IBN ABDULVEHHAB ŽEPČEVI ILHAMI-BABA, poznatiji kao Ilhamija, spada u red najmarkantnijih i najpoznatijih ličnosti Bosne i Hercegovine s kraja osamnaestog i početka devetnaestog stoljeća. On je, također, najplodniji alhamijado pjesnik¹ i najhrabriji bošnjački intelektualac tokom cijelog razdoblja osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini.²

Njegovom ličnošću i djelom su se bavili manje-više mnogi istraživači, međutim, njemu su posebnu pažnju posvetili učenjaci kao što su Safvet-beg Bašagić, Mehmed Handžić, Smail Balić, Hasan Kikić, Kasim Dobrača, Muhammed Ždralović, Muhammed Hadžijahić, a posebno Muhammed Hadžijamaković i Alija Nametak, koji su napisali zasebna djela o Ilhamiji. Poznata je Nametkova pripovijest "Ilahimijin put u smrt", a Hadžijamaković je sakupio i preveo sve Ilhamijine pjesme na turskom i arapskom jeziku i dodao im one na bosanskome te ih objavio u knjizi pod naslovom "Ilhamija, život i djelo". Također, treba napomenuti da je Kasim Dobrača preveo Ilhamijino prozno djelo "Tuhfetu-l- musallin ve zubdetu-l- hašiin" s turskog na bosanski jezik.

Mada su mnogi pisali o njemu, još nije načinjena kompletna slika Ilhamijine ličnosti i još nam nije u potpunosti poznat njegov svjetonazor. Različiti pisci i istraživači su se bavili različitim dimenzijama njegove ličnosti i većina ih se fokusirala na njegov didaktičko-poučni i buntovnički opus djela. Tačno je da većina autora djelomično ukazuje na mistično-irfanski i

¹ Balić, Smail, Kultura Bošnjaka, PP "R&R", Tuzla 1994., str.141

² Nametak, Abdurahman, Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti, Svjetlost 1981., str. 20

prosvjetiteljski dio Ilhamijinog svjetonazora i pjesničkog opusa, no njihove opservacije se, uglavnom, zadržavaju na generalizacijama i navođenju općih karakteristika islamskog irfana i prosvjetiteljskog duha, ne konkretizirajući i ne apstrahirajući ih na primjeru Ilhamije.

U svakom slučaju, Ilhamija nije izuzetak od ostalih bošnjačkih pisaca, pjesnika, učenjaka i intelektualaca koji su živjeli i djelovali u periodu osmanske vladavine. Mora se reći da je načinjen značajan napredak i da djela kao što su Hadžijamakovićevo o Ilhamiji i Nametkovo o Šabanoviću i njima slična pružaju mogućnost drugim autorima da detaljnije i detaljnije prikažu ličnosti i djela naših velikana iz tog perioda te da na njihovim primjerima rekonstruiraju našu kulturnu, civilizacijsku i intelektualnu povijest tog perioda.

Život i vrijeme u kome je Ilhamija živio

Svi istraživači i autori koji su pisali o Ilhamiji se slažu da ne postoje dostatni podaci o njegovom životu. Mada su ga citirali mnogi, a njegove pjesme su prenošene s generacije na generaciju, kako one sufijske u tekijama tako i one buntovničke i prosvjetiteljske u narodu, Ilhamija je do danas uglavnom ostao zagonetka, njegovu ličnost, uostalom, kao i ličnosti ostalih sufijskih šejhova i velikana, obavija koprena legendi, čuda i tajni.

No, utvrđeno je da je rođen 1773. godine u Žepču te da se školovao u rodnom gradu, Tešnju i Fojnici. S obzirom na to da spomenuti gradovi nisu spadali u red istaknutih naučnih i intelektualnih centara tadašnje Bosne, može se zaključiti da Ilhamija u spomenutim gradovima nije stekao široko znanje, nego je praznine u svome obrazovanju nadoknađivao iščitavanjem, kontempliranjem i susretima s učenim ljudima.

Ilhamija se nije proslavio kao vrsni intelektualac, niti kao virtuozni pjesnik ili pisac, jer je na neki način bio savremenik vrhunskih pjesnika kakvi su Mejlija i Šerifović, a slavu je stekao zahvaljujući svojim mnogobrojnim ilahijama na narodnom jeziku koje su recitirane u tekijama i svom vrhunskom buntovničkom u stihovima napisanom protestu pod naslovom "Čudan zeman nastade". Zahvaljujući ovoj pjesmi i činjenici da je iza sebe ostavio znatan broj pjesama na narodnom jeziku, odnosno u formi alhamijado književnosti, Ilhamija je, uz Kaimiju, daleko najcitiraniji i najčitaniji bošnjački pisac iz osmanskog perioda.

No, tome doprinosi i činjenica da je živio u jednom od najtežih perioda povijesti opstanka Bošnjaka na ovim prostorima i da, poput mnogih, nije sklapao oči i nijemo posmatrao patnje naroda. Koliko je Ilhamija bio dosljedan i principijelan “revolucionar” i zaštitnik potlačenih i ugnjetavanih ljudi govori činjenica da je na kraju pogubljen po naredbi tadašnjeg krvoločnog vezira Dželaluddina.

Ilhamija nije, kao Kaimija, zašutio kada mu je zapriječeno smrću³, nego je, slijedeći primjere svojih časni učitelja i prethodnika hazreti Husejna, Atara i Nedžmuddina Kubravija, prihvatio da časno umre za svoj narod.⁴

Kao što smo već napomenuli, vrijeme u kome je živio spada u najteže periode bosanske historije. To je vrijeme uzastopnih poraza Osmanlija od Rusije i Austrije, to je vrijeme mnogobrojnih buna i ustanaka, a prije svega Prvog i Drugog srpskog ustanka (1804.-1813.), to je period kada sultani Selim III i Mahmud II pokušavaju provesti reforme u zemlji kako bi spriječili propast carstva, to su godine nemira janjičara i njihovih pokušaja da sačuvaju stari sistem, to je doba kad se vlast pokušava obračunati s buntovnicima, neposlušnicima i anarhistima, ukratko, to je vrijeme sveopćeg beznađa, anarhije, tiranije i divljanja lokalnih moćnika, izopačenosti, nazadovanja i totalnog ludila.⁵

Jasno je da se takva situacija najviše i najteže reflektirala na pogranične dijelove Osmanskog carstva a prije svega u Bosni i Hercegovini kao najzapadnijem dijelu ovog carstva. S obzirom na činjenicu da su Osmanlije sve više uzimale pred nasrtajima neprijatelja i da su ih često Bošnjaci spašavali od totalnog poraza i srama, kao što je to bio slučaj u bici pod Banja Lukom 1737. godine ili prilikom smirivanja srpskih ustanika 1813. godine te u mnogim drugim bitkama i prilikama, kod bosanskih lokalnih moćnika, tačnije kod mnogobrojnih aga, begova, spahija, ajana i kapetana, se ustalilo

³ Ibid.

⁴ U historijskim dokumentima se navodi da su istaknuti islamski arifi i velikani Atar i Kubravi prilikom prodora mongolske vojske odbili ponudu da pobjegnu ili da budu pošteđeni, nego su tražili da umru uz svoj narod onako kako su s njim i živjeli.

⁵ Ihsanoğlu, Ekmeleddin, “Historija Osmanske države i civilizacije”, prevodioci Kerima Filan, Enes Karić i Amina Šiljak-Jesenković, Orijentalni institut u Sarajevu i IRCICA iz Istanbula, 2004., str.; Prelog, Milan, „Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade“, II dio (1739-1787.), Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo, str. 19-20.

uvjerenje da su Osmanlije nemoćne da sami sebe zaštite a kamoli da zaštite njih.⁶ Stoga se kod njih javlja izvjesna indolentnost i nezainteresiranost za sudbinu carstva i sve više se zanimaju za vlastiti autonomni opstanak. Kulminacija takvih osjećanja se dešava 1831. godine, kada su Bošnjaci na čelu s Husein-kapitanom Gradaševićem ustali otvoreno protiv Porte u Istanbulu.

No, slabljenje centralne vlasti i konstantno jačanje lokalnih moćnika je dovelo do anarhije i raznih vidova tlačenja naroda, koji više nije bio zaštićen. U takvim situacijama čak pravna, zakonodavna i izvršna vlast staju protiv naroda i doprinose njegovim patnjama. Koliko je bila teška situacija i koliko su se osilili lokalni bosanski moćnici govori činjenica da je u periodu od 1800. do 1821. godine, kada je pogubljen Ilhamija, u Bosni smijenjeno oko sedamnaest vezira, koji su bili nemoćni da išta učine.⁷

Upravo u takvoj situaciji Ilhamija piše mnogobrojne pjesme na narodnom jeziku i poziva narod da se vrati vjeri, Bogu, nauci i činjenju dobrih djela te da se na taj način izvuče iz sveopće kataklizme koja je zahvatila bosansko društvo.

No, kada 1820. godine u Bosnu za vezira dolazi Dželaluddin, situacija se nimalo ne pobošljava, naprotiv, tlačenje, proganjanje i mučenje naroda postaje još žešće. Tačno je da je novi vezir smirio lokalne moćnike i da je za samo dvije godine smaknuo i uništio sve one koji su mu se našli na putu ali je tačno i to da je zadao najveći strah bosanskim muslimanima do tog perioda.⁸

Ilhamija više nije mogao da gleda i trpi kako krvolok Dželaluddin muči narod te je, stoga, glasno progovorio i zavapio u svojoj poznatoj pjesmi "Čudan zeman nastade", gdje na veoma emotivan i implusivan način predstavlja situaciju u kojoj se nalazi narod. On je, sigurno, znao šta ga čeka, jer je svima bilo poznato na koji način se Dželaluddin obračunava s neposlušnicima i neistomišljenicima, međutim, to ga nije omelo da ode na njegov dvor i da uzdignute glave, poput hazreti Husejna, strada kao mučenik. Tako je ušao u srca i legende naroda. Dželaluddin nije dugo poživio, navodi se da je umro iste godine kada i Ilhamija, i to najstrašnjom smrću.

⁶ Prelog, Milan, *ibid*, str. 20.

⁷ Huković, Muhammed, „Alhamijado književnost i njeni stvaraoči“, *Svjetlost*, Sarajevo 1986., str. 122.

⁸ Prelog, Milan, *Ibid*, str. 32.

Ilhamija predstavlja nagovještaj bunta i borbe za pravdu i samosvojnost, što će se najbolje reflektirati u ličnosti Husein-kapetana Gradaščevića.

Pored toga što spada u red najhrabrijih i najrevolucionarnijih bosanskih pisaca osmanskog perioda, Ilhamija spada u red pionira bosanskog prosvjetiteljstva. On je među prvima uočio značaj znanja i učenja te stoga konstantno pozivao djecu da idu u mekteb i čitaju knjige a starije da studiraju i razmišljaju dubokoumno:

Hajde, sinak, te uči

Po sokaku ne trči,

.....

Uči, sinak, i piši

A skakući ne griši...⁹

Ustrajte u stjecanju znanja

Neka ti svaka stvar bude jasna¹⁰

Ilhamijina djela

U usporedbi s nekim velikanima kao što je Nargesi ili, pak, Fadil-paša Šabanović, Ilhamija iza sebe nije ostavio baš bogatu i raznovrsnu građu. Iza Ilhamije je ostao divan pjesama, koji sadrži pjesme na turskom, bosanskom i arapskom jeziku. Pored divana Ilhamija je napisao dva prozna djela: "Tuhfetu-l-musallin ve zubdetu-l-hašiin" na turskom jeziku, što predstavlja svojevrsni teološki udžbenik gdje tretira pitanja vjere i morala. Ovdje do izražaja dolaze Ilhamijina lična promišljanja i filozofski karakter elaboracije zadatih tema.

Pored spomenutog djela, Ilhamija je na bosanskom napisao ilmihal za djecu. Ovo djelo je poznato kao "Ilmihal Hadži Abdulvehhab-efendije". I ovdje Ilhamija tretira osnovna pitanja vjere, vjerskih propisa, principa i morala, no na jedan jednostavan, narodni i krajnje uprošten način. Ovim je pokazao da veoma dobro poznaje neka osnovna pedagoško-metodička

⁹ Ovo su stihovi iz poznate Ilhamijine pjesme na narodnom jeziku pod naslovom "Hajde sinak te uči".

¹⁰ Hadžijamaković, Muhammed, "Ilhamija, život i djelo", El Kalem, Sarajevo, 1991., str. 90.

načela i da uvažava nivo obrazovanosti i svijesti sugovornika te da im se shodno tome obraća jezikom koji oni mogu razumjeti. Mada je njegovo najpoznatije i najcitiranije djelo divan ili zbirka pjesama, ne može se reći da Ilhamija ima potpun divan ili "divane muretteb". Po tadašnjim mjerilima, jedan divan je trebao sadržavati određeni broj munadžata, raznih vrsta kasida, gazela, rubaija, kit'i, mesneviya, murebbe'a, muhammesa, musedessa, terdži benda, terkib benda i tome slično. Svaka od ovih pjesničkih formi je imala svoju poziciju, odnosno jasno određeno mjesto u divanu.¹¹ Ilhamija, prema strogim literarnim pravilima njegova vremena, ne spada u vršne pjesnike i ni u jednoj pjesničkoj formi nije briljirao. Njemu se pripisuje nekih sedamdesetak pjesama ili, tačnije, 52 na turskom, 20 na bosanskom i 4 na arapskom jeziku, u zavisnosti od rukopisa koji je do nas stigao. U skladu s tim, Ilhamija spada u red narodnih pjesnika, koji su djelovali u narodu i koji nisu puno marili za trend i modu vremena, izuzev kada im je to bilo potrebno. Ilhamija spada u red naših sufijskih i narodnih pjesnika koji su poeziju više koristili za pozivanje ka Bogu i prosvjetljivanje naroda, nego u cilju izražavanja vlastitih impresija i dostizanja zadatih umjetničkih kriterija. Ono što njegov divan čini značajnim jeste upravo taj narodni karakter pjesama, koje djeluje tako savremeno i razumljivo čak i za današnje čitatelje. Sve Ilhamijine pjesme u divanu, kako one na arapskom i turskom jeziku tako i one na bosanskom, predstavljaju poziv i propagandu pravoga puta. A pravi put, za Ilhamiju, jeste moral, nauka, učenje, činjenje dobra, ispunjavanje vjerskih obaveza i, prije svega, idenje ka Bogu uz napuštanje materijalizma i ovisnosti o dunjaluku. Kako to Ilhamija lijepo poručuje svima onima koji se danas na njega pozivaju:

*Sa poniznošću budi mehka srca
Ne uzdaj se u hrku i ćulah¹²*

Svjetonazor i ličnost Ilhamije

Kada govorimo o ličnosti i svjetonazoru Abdulvehhaba Ilhamije, onda moramo u obzir uzeti nekoliko činjenica. Prije svega Ilhamija je bio čovjek

¹¹ Nametak, Fehim, "Divanska književnost", Orijentalni institut, Sarajevo 1997., str. 12.

¹² Hadžijamaković, Muhammed, "Nekoliko pjesama iz Ilhamijina divana", Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knjiga XIII-XIV, Sarajevo 1987., str. 92.

iz naroda, koji je živio s narodom i sudjelovao u svim patnjama ljudi koji su ga okruživali. Iz svih njegovih pjesama izbija altruistički osjećaj i saosjećanje s običnim ljudima. Zbog toga im Ilhamija konstantno nudi savjete i upute kako da se suoče s problemima i na koji način da nadvladaju tegobe u kojima se nalaze.

Drugo, Ilhamija spada u red onih naših mnogobrojnih derviša i šejhova koji su bili daleko od dvora, vlasti i lagodnog života i koji su s narodom dijelili svakodnevne probleme. Stoga njemu nije bio cilj da se dopadne i da zadivi nekog od vladara, namjesnika ili velikana ili, pak, da se takmiči s nekim pjesnikom. Poezija je za njega sredstvo preko kojeg želi da se približi narodu i da ga pouči. S obzirom na to da su njegovi čitatelji i sugovornici uglavnom neobrazovani ili poluobrazovani ljudi, on u pjesmama na bosanskom jeziku progovara upravo tim jednostavnim narodnim jezikom.

Ne govori im o teškim i kompliciranim vjerskim i irfanskim temama, ne filozofira i ne igra se riječima.

On poziva u mekteb, na namaz, poziva da se spominje Bog, da se čini dobro i izbjegava zlo. U ovaj opus narodnih pjesama na bosanskom jeziku spadaju i one koje su upućene dervišima i muridima, u kojima ih on, na jedan veoma zanimljiv način, podsjeća na neke osnovne principe, pravila i običaje tarikata. Ove pjesme opravdavaju put tarikata i onima koji ga slijede pružaju dodatni motiv, energiju i elan.

No, kada je riječ o pjesama na turskom i arapskom jeziku, očigledno je da se Ilhamija obraća drugoj vrsti sugovornika, a to je učena i obrazovana ulema ili, pak, šejhovi. Tu pokazuje da poznaje osnovna učenja tesavvufa i nastoji se prikazati u svjetlu ašika koji poput "leptira izgara u plamu svijeće". Tu je Ilhamija već mističan, dubokouman, detaljan, odmjeren i vješt govornik i draguljar riječi.

Dakle možemo govoriti o dva pravca iskazivanja Ilhamijine ličnosti, to jest o Ilhamiji kao narodnom čovjeku ili šejhu, koji se osjeća odgovornim za "stado" koje mu je predato i koji, u konačnici, žrtvuje vlastiti život za prosperitet naroda; i o Ilhamiji kao divanskom pjesniku, koji na turskom i arapskom jeziku pokazuje svu svoju vještinu i sposobnost da duboke i mistične istine tesavvufa pretoči u stihove. No, bez obzira na to o kom tipu Ilhamijine ličnosti je riječ, on se uvijek predstavlja u svjetlu pobornika i protagoniste morala, plemenitih ljudskih osobina, pobožnosti, stjecanja znanja i, prije svega, tarikatskog nauka.

Kada se Ilhamija obraća običnim ljudima, onda ih poziva na učenje, moral i pobožnost i pri tom koristi metod uvjeravanja i dokazivanja logičnim putem. No, kada se obraća sufijama i učenim dervišima, onda ih upozorava na opasnosti koje vrebaju na putu uspinjanja i potcrtava im da tarikat nije odvojen od Šerijata.

U prvom slučaju Ilhamija djeluje kao vaiz koji upozorava na slabosti, nemark, grijesenje i moralno posrnuće i pri tom prijeti kaznom koja će uslijediti nakon smrti. Ovaj tip Ilhamijine ličnosti najbolje se može zapaziti u pjesmama na bosanskom jeziku, a prije svega u pjesmi pod naslovom "Hajat dok je...".

U drugom slučaju, Ilhamija nastupa kao učeni arif koji poziva ljubavi ka Bogu, upražnjavanju duhovnog života i putu srca.

Nek ti bude raj užitak duhovni !

I nek tebe stalno traži Milostivi !

Ko je u ašku, Boga spoznaj

*Na ovoj pouci neka ustraje!*¹³

Ilhamija u svojim pučkim pjesmama na narodnom jeziku narod i obične muride poziva da uđu u halku i da se prihvate zikrullaha kao užeta koje povezuje s Bogom uz šejhovo vođenje dok u elitističkim pjesmama na turskom i arapskom jeziku nadahnuto pjeva o najdubljim irfanskim istinama i duhovnom putu na kom se nalazi.

U pučkoj poeziji Ilhamija govori didaktički, prosvjetiteljski i imperativno, a u elitističkim vodi dijalog s Bogom ili, pak, opisuje različita duhovna stanja i zbilje.

Sva njegova poezija na jasan, otvoren i krajnje razumljiv način poziva Bogu, Njegovu putu i djelovanju u skladu s Božijim zahtjevima, što je, po mišljenju Ilhamije, put tarikata, put zuhda, put ibadeta, put lijepa ahlaka i put znanja. Poznato je da divanski pjesnik u svojim pjesmama o Bogu govori kao o ljubljenoj osobi ili, pak, djevojci kojoj teži da se približi. Od naših pjesnika je to najbolje prikazao Mejlija. No, Ilhamija i njemu slični kao što je Fevzija, Kaimija i drugi izbjegavaju metafore, hiperbole i sve druge lirske slike koje bi mogle skrenuti pažnju čitatelja s onoga na što on cilja. To je

¹³ Ibid, str. 98.

jasno kada u obzir uzmemo Ilhamijino poznavanje divanske književnosti i sagovornike kojima se on obraća. ■

ABDULVEHHAB ŽEPČEVI ILHAMIJA

Summary

Bosnian literature of the Ottoman period written in Oriental languages and known as *diwani*, as well as that written in Bosnian using Arabic script, also known as *aljamiado*, is part of priceless treasure still rather under-researched and insufficiently presented to the academic public, let alone the general public of Bosnia and Herzegovina.

Ilhamija is one of the most distinguished Bosnian poets and writers of the period and his life and work are worthy of detailed and dedicated research. Although he has been researched and presented more than many other Bosnian writers of the Ottoman period, this great figure of the Bosnian cultural, literary and intellectual milieu has not been presented adequately. He has mainly been presented as a rebel, a champion for the poor and the disadvantaged, no one has yet shed light on his great philosophical and mystic oeuvre, because he was indeed an *arif*, an mystic, a *sufi* whose spiritual teaching was linked to one of the greatest *arif* thinkers of Bosnia, sheikh Sirri, and since he shared in the suffering of his fellow countrymen better than most other thinkers of his time, he realised the importance of science and can be said to be the beacon of enlightenment in Bosnia and Herzegovina.

Detailed analyses of Ilhamija's original writing presented in this paper attempts to shed more light on other aspects of his personality, while using his own language and words to do so.

Key words: *diwani* literature, *aljamiado* literature, tasawwuf, Abdulvehhab Ilhamija, enlightenment

Izvori i literatura

1. Abdurahman, Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Svjetlost 1981.
2. Dželaluddin Mevlana, Rumi, *Mesnevijsa*, Tom II, Prema Nikolsonovom kritičkom izdanju priredio Mehdi Azarjazdi Horamšahi, Pažuheš, Teheran 1998.
3. Ekmeleddin, Ihsanoğlu, *Historija osmanske države i civilizacije*, prevodioci Kerima Filan, Enes Karić i Amina Šiljak-Jasenković, Orijentalni institut u Sarajevu i IRCICA iz Istanbula, 2004.
4. Fehim, Nametak, *Divanska književnost*, Orijentalni institut, Sarajevo 1997.
5. Fehim, Nametak, *Pregled književnog stvaranja bosanskohercegovačkih muslimana na turskom jeziku*, El Kalem, Sarajevo 1989.
6. Kasim, Dobrača, "*Tuhfetu-l- musallin ve zubdetu-l- hašii*" Abdul-Vehhaba Žepčevije Ilhamije, Anali GHB, Knj. II i III, Sarajevo 1974.
7. Mehmed, Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Državna štamparija, Sarajevo 1933.
8. Milan, Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladavine*, II dio (1739-1787), Naklada J. Studničke i druga, Sarajevo.
9. Muhammed, Huković, *Alhamijado književnost i njeni stvaraoci*, Svjetlost, Sarajevo 1986.
10. Muhammed, Hadžijamaković, *Ilhamija, život i djelo*, El Kalem, Sarajevo, 1991.
11. Muhammed, Hadžijamaković, *Nekoliko pjesama iz Ilhamijina divana*, Anali Gazihusrev-begove biblioteke, knjiga XIII-XIV, Sarajevo 1987., str. 85-92.
12. Muhsin, Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u doba austrougarske vladavine*, ANUBIH, Sarajevo 1973.
13. Muhsin, Rizvić, *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1985.
14. Muslihuddin, Sadi, *Komplet Sadijevih djela*, priredio Muhammed Ali Forugi, Emir Kebir, Tehehran 1998.
15. Safvet-beg, Bašagić, *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini*, Matica Hrvatska, 1931.
16. Smail, Balić, *Kultura Bošnjaka*, PP "R&R", Tuzla 1994.